

Levchenko V. V. Development of the complex of the establishments of scientific investigations in Odessa in 1920 years

On the background of national and cultural processes in Ukraine the development of the establishments of scientific investigations in Odessa is studied. The structure of scientific-research institutions is reconstructed as well as the priority scientific directions are determined. Problems of abovementioned establishments in the beginning of 1930 are shown, and the famous scientists whose names were forgotten are mentioned in the article.

Key words: *Odessa, scientific-research institutions, scientists.*

УДК 94(=161.2)(477-2)“1920/1926”

Д. В. Овчаренко

**УКРАЇНЦІ У НАЦІОНАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1920–1926 РР.**

Автор характеризує національний склад міського населення Півдня України за даними переписів населення 1920-х рр. Дослідження базується на матеріалах Всеросійського перепису населення 1920 р., Всесоюзного міського перепису населення 1923 р. та Всесоюзного перепису населення 1926 р. Висвітлено зміни у національній структурі в умовах адміністративно-територіальних реформ у регіоні. Проаналізовано основні причини зростання чисельності та частки українців серед міського населення південноукраїнського регіону у 1920-і рр.

Ключові слова: *національний склад, Південь України, місто, перепис населення, адміністративно-територіальний устрій.*

Регіональні дослідження з історії нашої держави є першочерговим завданням вітчизняної історичної науки. В останній час велика увага приділяється дослідженню саме регіональної історії, що дозволяє складати мозаїку всеукраїнської історії з невеличких цеглинок. Це дає можливість не загубити жодного історичного факту та збудувати таку концепцію вітчизняної історії, в основу якої закладені особливості всіх регіонів. Як вказує Г. Турченко, «в останні роки в соціогуманітарних науках посилюється інтерес до вивчення місцевої специфіки, зокрема, ролі регіонального фактора в суспільному житті» [1, с.48].

Метою даної статті є виявити динаміку змін у національній структурі міського населення Півдня України у 1920-1926 рр., зокрема частку українців у її складі.

Південь України завжди виділявся серед інших регіонів України своєю багатонаціональністю. Такі специфічні особливості обумовлені історією заселення цього краю. Зростання населення Півдня значною мірою відбувалося за рахунок переселенців з інших регіонів Російської імперії, а також іноземців. Цей час співпав з початком формування ринкових відносин у межах царської імперії, що обумовило другу специфічну рису цього регіону, а саме, високий у порівнянні з іншими регіонами України, відсоток населення, зайнятий у промисловому виробництві. Оскільки промислове виробництво тісно пов'язане з міським способом життя, то перш за все, у регіоні зростало саме міське населення. На початку ХХ століття серед 4 найбільших міст України, чие населення перевищувало 100 тис. мешканців (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав), 2 знаходилися у південному регіоні. Це такі промислові, торговельні та адміністративні центри як Одеса і Катеринослав. Великим було значення міст Херсону та Миколаєва. Потужними темпами зростало промислове виробництво Донецького регіону, що вимагало великої кількості додаткової робочої сили. Ці потреби задовольнялися не тільки за рахунок внутрішніх резервів, а і за рахунок переселенців, переважно з російськомовних регіонів. Дані процеси впливали на національний склад міського населення південного регіону.

Ситуація ускладнювалася мовною політикою, що проводилася царським урядом по відношенню до України у ХІХ – на початку ХХ ст. Фактична заборона української мови змусила багатьох українців перейняти мову та культурні традиції росіян. Високими темпами проходила русифікація українського населення та його асиміляція росіянами. Величезний контраст між національним складом русифікованого міського населення та сільської місцевості, що переважно більшістю була українською, поширювався. Українці, що мігрували з села до міст, часто поглиналися російським оточенням та губили свої національні корені.

Таким чином, на час розпаду Російської імперії у трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Херсонській та Таврійській склалася ситуація, коли серед міського населення українці поступалися за чисельністю росіянам і, навіть, євреям. Українці, росіяни та євреї становили понад 90 % всього міського населення регіону.

Проаналізуємо які зміни відбулися у національному складі міст Південної України у 1920-х рр. Для цього звернемося до Всеросійського перепису населення 1920 р., Всесоюзного міського перепису населення 1923 р. та Всесоюзного перепису населення 1926 р. Ці переписи населення були інструментом соціальних, національних і демографічних досліджень. У порівнянні з 1930-ми рр. вони не обслуговували ідеологічні потреби тоталітарної держави. Саме тому дані цих переписів мають велике значення як в інформативному, так і в науковому плані. Спираючись на них, можна визначити демографічні та соціальні зміни, що відбулися у 1920-х рр. і докорінно змінили обличчя Української республіки.

Якщо Всеросійський перепис населення 1897 р. давав уяву про національний склад населення опосередковано – через мову, яку опитувані вважали своєю рідною, то переписи 1920-х рр. фіксували саме національність. До того ж, дуже важливим було те, що визначення національності у цих переписах покладалося на самого опитуваного. Тобто, людині надавалася можливість ідентифікувати свою приналежність до тієї чи іншої національності самостійно. Візьмемо до уваги цей важливий факт.

У 1920 р. територія колишніх Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній була розподілена між п'ятьма губерніями, а саме – Донецькою, Катеринославською, Одеською, Миколаївською та Олександрівською [2, с.41-43]. За межі винесено Крим, оскільки у досліджуваний період він перебував у складі РСФРР. Слід враховувати, що землі нових п'яти губерній у 1920 р. територіально не співпадали у повній мірі з територією Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. Нами підраховано міське населення регіону в межах нових п'яти губерній.

За Всеросійським переписом населення 1920 р. у містах південноукраїнського регіону українці становили 20,8 %; росіяни – 43,9 %; євреї – 28,3 %; інші національності – 7 % [підраховано за: 3, с.32-40].

Слід зауважити, що Всеросійський перепис населення 1920 р. проводився у складних умовах, які стали наслідком революційних подій 1917-1920 рр. Це певною мірою позначилося на якості його результатів. Наприклад, у переписі відсутні дані про національний склад Олександрівської губернії (з 1921 р. – Запорізької) [3, с.32-40]. Проте це зауваження більшою мірою стосується абсолютних даних перепису. Що ж стосується відносних даних, якими є відсоток кожної національності у складі населення, то похибка буде значно меншою.

Узагальнюючі дані щодо національного складу міського населення Донецької, Катеринославської, Одеської та Миколаївської губерній за даними Всеросійського перепису населення 1920 р. наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Національний склад міського населення Півдня України
(за даними Всеросійського перепису населення 1920 р.) [підраховано за: 3, с.32-40]**

Національності		Донецька губернія	Катеринославська губернія	Одеська губернія	Миколаївська губернія	Південь України разом
українці	осіб	166060	61927	54484	100973	383444
	%	28,3	20,3	9	29,5	20,8
росіяни	осіб	323966	122011	241590	120121	807688
	%	55,3	40	39,8	35,1	43,9
євреї	осіб	50891	100386	262484	107149	520910
	%	8,7	32,9	43,2	31,3	28,3
інші	осіб	45446	20688	48932	14510	129576
	%	7,8	6,8	8,1	4,2	7
Всього населення	осіб	586363	305012	607490	342253	1841118
	%	100	100	100	100	100

Як бачимо з таблиці 1, найбільш русифікованою у 1920 р. була Одеська губернія, де частка українців становила тільки 9 % від загальної кількості міського населення. У той же час євреїв там проживало 43,2 %, а росіян – 39,8 %. Тобто, кількість українського міського населення була тут майже в п'ять разів меншою ніж російського, та майже в 4,5 раза меншою, ніж єврейського [3, с.38]. Національний склад міського населення цієї губернії багато в чому визначався її адміністративним центром – містом Одесою, населення якого становило понад 70 % всього міського населення губернії. В Одесі у 1920 р. проживало 427831 чоловік. Одеса на той час за кількістю мешканців було найбільшим серед усіх міст України. Загалом населення цього мегаполісу становило 23,2 % всього міського населення південного регіону і суттєво впливало на показники його національного складу. Тільки 2,9 % одеситів були українцями (а точніше сказати, визнавали свою приналежність до української нації). У той же час, і росіян, і євреїв проживало там майже у 15 разів більше – 44,8 % та 44,4 % відповідно. 7,8 % населення Одеси належало до інших національностей. Таким чином, Одеса була найбільш русифікованим містом не тільки на Півдні, а й загалом в Україні. Єдиним містом Одеської губернії, де українці становили абсолютну більшість (тобто більше 50 %) був Овідіополь, де проживало 69,5% українців [3, с.40]. У всіх інших містах цієї губернії кількість українців була не тільки меншою ніж 50 %, але й поступалася кількості або росіян, або євреїв, або і тих і інших одночасно.

Другою за ступенем русифікації була Катеринославська губернія. У 1920 р. кількість українців серед міського населення губернії становила 20,3 % [3, с.34]. Як і в Одеській губернії, формуючим чинником національного складу міського населення Катеринославської губернії був національний склад її адміністративного центру – міста Катеринослава, де проживала більш ніж половина всього міського населення Катеринославщини. За переписом 1920 р. українці становили тільки 4,9 % населення Катеринослава (знову ж таки, за їх власною самоідентифікацією), росіяни та євреї – 46,3 % та 40,7 % відповідно [3, с.34]. Серед інших міст (за винятком Кам'янського) можна простежити таку тенденцію: чим меншим за кількістю населення було місто, тим більша частка українців мешкала в ньому. Наприклад, на відміну від Катеринослава, у місті Верхньодніпровську (9072 мешканці) у 1920 р. проживало 73,2 %

українців, Новомосковську (14726 мешканців) – 72,3 % українців, Кривому Розі (22729 мешканців) – 52,4 % українців, Нікополі (10545) – 35,6 %, Павлограді (17503) – 38,4 %, Синельниковому (10877) – 50,9 % [4, с.8-16]. Навіть передмістя Катеринослава – Амур-Нижньодніпровськ, який вже через кілька років злився з ним в одне місто Дніпропетровськ, мало у своєму складі 25,9 % українців, що більш ніж у 5 разів перевищувало показник Катеринослава.

В Катеринославській губернії в 1920 р. вже у 4 містах українці становили абсолютну більшість (Кривий Ріг, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Синельникове), у Павлограді їх чисельність перевищувала чисельність будь-якої іншої національності. Але в цілому по губернії, вони майже вдвічі поступалися росіянам, та у півтора рази євреям.

На початку ХХ ст. високий промисловий потенціал Донецької губернії потребував нових трудових мігрантів, що сприяло збільшенню частки українців завдяки мігрантам з сільської місцевості. Однак цей процес був пригальмований революцією 1917-1920 рр. З іншого боку, завдяки своєму географічному розташуванню, губернія приймала багато мігрантів із сусідніх російських регіонів. Крім того, українські селяни з великим небажанням розривали свої зв'язки з землею. Натомість поширеним було таке явище, як відходництво, тобто сезонний «відхід» на заробітки до міста, що не могло змінити національний склад серед постійного населення. Таким чином, у цій губернії з високим міграційним потенціалом міське населення поповнювалося за рахунок як українців, так і росіян.

Українців у містах Донецької губернії у 1920 р. проживало вдвічі менше, ніж росіян. В той же час українців було вже більше, ніж євреїв. Загалом національний розподіл у містах Донецької губернії у 1920 р. був таким: українців проживало 28,3 %, росіян – 55,3 %, євреїв – 8,7 %, інших національностей – 7,8 % [3, с.32]. В українській пресі 1920-х рр. містилися заклики до приєднання до Донецької губернії деяких територій, які входили на той час до складу РРФСР. Так Василь Мазуренко, завідуючий Всеукраїнської палати мір та ваги у 1920-х рр., колишній заступник міністра фінансів за часів Центральної Ради, писав про бажаність приєднання до Донецької губернії штучно виділеного регіону басейну річки Калитви [5, с.2].

Визначальною рисою Донецької губернії була наявність великої кількості невеличких робітничих селищ, які були розташовані при шахтах, копальнях та промислових підприємствах, що часом знаходилися на певній відстані від міст. Населення цих селищ було віднесене до міського в основному за промисловим способом виробництва. Що ж стосується міського способу життя, для якого характерний високий ступінь розподілу праці, наявність розгалуженої інфраструктури, розвинутого транспортного обслуговування, торгівлі, місцевого самоврядування, то ці селища можна було віднести до міських досить умовно. Але, завдяки такій особливості, міське населення цієї губернії було розподілено більш рівномірно, ніж у розглянутих раніше, Одеській та Катеринославській губерніях. З часом розростаючись, робітничі селища приєднувалися до великих міст, або утворювали нові міста. Ця специфіка Донецького регіону обумовила своєрідну та притаманну йому форму містоутворення. Міста тут росли не навколо одного історичного центру, до якого приєднувались прилеглі селища, а утворювались шляхом злиття кількох, до цього часу окремих, робітничих селищ. Цей спосіб обумовлював появу великих міст у дуже короткий проміжок часу, що й продемонстрував Донецький регіон у подальшому.

Найбільший відсоток серед міського населення південних губерній українці у 1920 р. становили у Миколаївській губернії. Тут співвідношення було таким: українців проживало 29,5 %, росіян – 35,1 %, євреїв – 31,3 %, представників інших національностей – 4,2 % [3, с.38]. Тобто кожна з трьох провідних національностей становила майже третину всього міського населення. Хоча і тут українці за своєю кількістю поступалися як росіянам, так і євреям. Різким контрастом у національному складі міського населення Миколаївської губернії виглядала ситуація у її адміністративному центрі – місті Миколаєві та інших містах губернії. У Миколаєві українців у 1920 р. було тільки 15,3 %, росіян – 50,9 %, євреїв – 28,5 %. Тобто частка українців у Миколаєві була майже удвічі меншою, ніж в середньому по всіх містах Миколаївської губернії. В інших містах він значно відрізнявся на користь українців (виняток становив тільки Очаків). Наприклад, майже у 75-тисячному Херсоні українців проживало 40,5 % і вони становили відносно більшість порівняно з росіянами та євреями, а в невеличких за кількістю населення Олешках, Скадовську, Хорлах українці взагалі, були абсолютною більшістю, і їх відсоток у населенні цих міст становив 72,4 %; 76,4 % та 78,3 % відповідно [4, с.14-16]. Таким чином знаходить підтвердження той факт, що чим меншим було місто, тим більшою була частка українців серед його населення. Ще один тому приклад – повітовий центр Єлизаветград. Його населення було другим за чисельністю по губернії і становило більш ніж 77 тис. мешканців. Частка українців тут була лише 21,9 %, росіян та євреїв – 33,7 % та 41,2 % відповідно. У той же час у невеликих містах цього повіту – Новомиргороді (8328 мешканців) та Бобринці (16140 мешканців) проживало 64 % та 67,8 % українців відповідно. Виключенням було лише місто Новоукраїнка (24224 мешканці), де проживало тільки 25,1 % українців [4, с.8-16].

Тобто маленькі міста, що за способом свого життя були значно ближчими до села, були переважно українськими, а великі промислові центри та середні міста – російськомовними.

Таким чином, ми охарактеризували національний склад міського населення Півдня на початок 1920-х рр. і можемо прослідкувати динаміку його змін у подальшому.

Перш ніж переходити до аналізу складу міського населення за іншим переписом населення, який відбувся у 1923 р., слід звернути увагу на низку дуже важливих подій, що відбулися у проміжок часу між двома цими переписами і вплинули на результати другого з них. Перш за все, це голод, що вразив південний регіон у 1921-1923 рр. Наслідки його були жахливими. У деяких містах населення суттєво скоротилося порівняно з 1920 р. Багато людей померло від голоду.

Населення Одеси за три роки з 1920 по 1923 рр. скоротилося на 103 828 осіб, тобто на 24,3 %; Катеринослава – на 9644 особи, або на 5,9 %; Миколаєва – на 25 079 осіб (23 %); Херсона – на 32 240 осіб (43,3 %); Маріуполя – на 27 050 осіб (46,2 %); Юзівки – на 5793 особи (15,3 %); Єлизаветграду – на 26 842 особи (34,8 %). Нічим іншим як демографічною катастрофою такі факти назвати не можна. Якщо проаналізувати чисельність населення міст південного регіону (з населенням більше 10 000 осіб), що були охоплені обома переписами, то вона скоротилася з 1 386 100 осіб у 1920 р., до 1 120 126 осіб у 1923 р. [4, с.4-17]. Таким чином, зменшення міського населення склало приблизно 20 %. Крім того, додаткову кількість до загального міського населення у 1923 р. дали міські селища Запорізької губернії, що, як було вказано раніше, не були переписані під час перепису 1920 р. Наступним фактором, що вплинув на кількість та склад населення, був новий адміністративно-територіальний поділ, що змінив територіальну конфігурацію регіону. За ним дані землі були розподілені вже на три губернії, а саме Донецьку, Катеринославську та Одеську. Це вносить деякі додаткові складнощі у загальні підрахунки.

І нарешті, третій фактор, який безумовно треба взяти до уваги, розглядаючи зміни в національному складі, – це зміни в національній політиці, що були започатковані в 1920-ті рр. Ці зміни були пов'язані із введенням так званої політики коренізації, що була проголошена XII з'їздом РКП(б) у 1923 р., яка отримала в Україні назву українізація. Дійсно, вона великим чином вплинула на ситуацію у національній політиці. Однак слід враховувати, що великі зрушення у цій сфері почалися раніше. Маємо на увазі ті зміни у національній самосвідомості, що відбулися у період Українських визвольних змагань початку ХХ ст. У цьому контексті слід згадати закон Центральної Ради про державну мову від 24 березня 1918 р. Державною мовою проголосувалася українська. Також закон гетьманського уряду П. Скоропадського «Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах» від 1 серпня 1918 р.

Для того щоб заручитися підтримкою в Україні в період боротьби за владу у республіці, більшовики теж намагалися засвідчити всебічну підтримку українській культурі. Прикладом є постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 9 березня 1919 р. «Про обов'язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 21 лютого 1920 р. «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською».

Тобто, незважаючи на те, що здобути незалежність не вдалося, українці у період 1920-х рр., напередодні остаточної побудови тоталітарної держави, отримали певний імпульс для підвищення національної самосвідомості та звільнення від тавра другосортної нації. Поступово піднімалася з колін українська мова, з'являлися україномовні видання, навчальні заклади. Цей процес, хоча і пригальмований голодом та віддаленістю від центрів національної культури, не міг не позначитися на національному складі населення міст південного регіону.

Проаналізуємо національний склад міського населення Донецької, Катеринославської та Одеської губерній за даними Всесоюзного міського перепису населення 1923 р. Його підсумки наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

**Національний склад міського населення Півдня України
(за даними Всесоюзного міського перепису населення 1923 р.) [підраховано за: 6, с.40-47]**

Національності		Донецька губернія	Катеринославська губернія	Одеська губернія	Південь України разом
українці	осіб	177544	176677	227910	582131
	%	27,2	38,6	26,7	29,6
росіяни	осіб	397339	155229	313615	866183
	%	60,8	33,9	36,7	44,1
євреї	осіб	39110	103567	266878	409555
	%	6	22,6	31,3	20,8
інші	осіб	39201	22220	45163	106584
	%	6	4,9	5,3	5,4
Всього населення	осіб	653194	457693	853566	1964453
	%	100	100	100	100

Як бачимо, порівнюючи дані таблиць 1 та 2, загальна кількість міського населення регіону майже не змінилась. Приріст у 6,2 % можна вважати досить умовним, зважаючи на включення до перепису міського населення Запорізької губернії, не врахованого у 1920 р. та великої кількості нових, досить дрібних поселень.

У 1922 р. відбулася нова зміна адміністративно-територіального устрою. Дана територія була розподілена на Катеринославську, Одеську та Донецьку губернії [7, с.792-793]. Ми підраховали міське населення на 1923 р. по трьох губерніях (Катеринославській, Одеській та Донецькій), територія яких співпадала з територією Донецької, Запорізької, Миколаєвської, Одеської, Катеринославської губерній у 1920 р., але відрізнялась від території трьох дореволюційних – Катеринославської, Херсонської та Таврійської.

У національному складі відбулися суттєві зміни. За якихось три роки частка українців у регіоні збільшилася майже у півтора раза. З 20,8 % у 1920 р. до 29,6 % у 1923 р., тобто приріст становив 50 %. Проте

і ця цифра не відображає дійсного стану справ, тому що вона була дещо знівельована значним припливом російського населення до Донецького басейну, про що вже йшлося раніше. У той же час частка українського населення Катеринослава збільшилась у три з половиною рази (з 4,7 % у 1920 р. до 16 % у 1923 р.). В Одесі цей показник збільшився більше ніж удвічі, з 2,6 % у 1920 р., до 6,6 % у 1923 р., тобто кількість українського населення збільшилась майже на 200 %. У Першомайську Одеської губернії частка українського населення за цей період зросла з 29,8 % до 49,9 % [4, с.4-17].

Міське населення південноукраїнського регіону зросло з 1 841 118 осіб у 1920 р. до 1 964 453 осіб у 1923 р., тобто на 6 %. А кількість українців зросла на 50 %. На нашу думку, збільшення кількості українців можна пояснити змінами у їх національній самоідентифікації. Ті українці, що не насмілювалися раніше вказувати свою дійсну національну приналежність, нарешті отримали можливість звернутися до свого національного коріння.

При цьому, на перший погляд, дивним може здаватися той факт, що за цей же період, 1920-1923 рр., частка російського міського населення регіону не зменшилась, а навіть дещо збільшилась. Це можна пояснити такими причинами: 1) суттєвий приплив російського населення до Донбасу заміняв собою те українське населення, що покинуло міста у зв'язку з голодом 1921-1923 рр. Українці, що мали родичів у близькій сільській місцевості легше покидали міста, ніж росіяни, батьківщина яких була набагато віддаленішою; 2) перехід до російської національності частини євреїв. Їх кількість на 1923 р. скоротилася значною мірою у порівнянні з 1920 р. (з 28,3 % до 20,8 %). Це можна пояснити побоюванням антисемітських проявів, що мали місце у попередні роки. Процесам цієї, так би мовити, національної міграції, сприяло також те, що велика частка євреїв вільно володіла російською мовою.

Завершує наше дослідження аналіз даних Всесоюзного перепису населення 1926 р., який, на думку багатьох дослідників, був одним з найбільш вдало організованих переписів радянської доби. Дані перепису є досить достовірними та не піддаються сумніву з боку дослідників (на відміну від переписів населення 1930-х рр. в СРСР, що викликають багато заперечень та не були у повній мірі опублікованими). Період між 1923 та 1926 рр., хоча і є дуже коротким, але багатий на події, що вплинули на національний та соціальний склад українського суспільства. Саме у цей період в Україні досягла свого апогею політика українізації. Методи реалізації цієї політики та її справжні цілі були досить суперечливими і викликають багато дискусій серед дослідників. Утім той факт, що вона відіграла важливу роль в історії українського суспільства є загальноновизнаним. Як зазначає Я. Грицак, у 1920-х рр. «українці перетворились на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю – тобто набрали тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років» [8, с.87]. У цей період були прийняті усі найважливіші постанови стосовно українізації на державному рівні, остання з яких, як відзначають автори монографії «Українізація: передумови, здобутки, уроки», датується 1927 р., це Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку українській культурі» [9, с.65].

Слід зазначити, що українці не тільки припинили цуратися своєї нації, як це було у XIX ст., а й почали отримувати певні вигоди від своєї національної приналежності та знання української мови, зокрема при влаштуванні на роботу, просуванні кар'єрними сходами тощо.

Разом з тим нова економічна політика, що значно пожвавила економіку, сприяла створенню у містах нових робочих місць, що заповнювалися мігрантами переважно з українського села.

За три роки, що минули з 1923 р., міське населення стрімко зростало, до міста повертались також ті, хто покинув його в період голоду 1921-1923 рр.

Кількість міського населення південного регіону зросла з 1 964 453 осіб у 1923 р. до 2 368 696 осіб у 1926 р., тобто на 20,6 % [4, с.4-16]. Тут треба зробити зауваження, що ця кількість підрахована за новим адміністративним поділом, що був запроваджений в Україні у 1923 р. [10, с.1245-1247]. За новим адміністративним поділом у 1926 р. територія регіону була поділена на 13 округів: Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький (увійшли до Дніпровського промислового району), Артемівський, Сталінський, Луганський (увійшли до Гірничого промислового району), Одеський, Миколаєвський, Херсонський, Зінов'євський, Маріупольський, Мелітопольський, Першомайський (увійшли до Степового району). Нагадаємо, що територія, по якій нами підраховано міське населення на 1926 р., деякою мірою відрізнялась за розміром від території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній.

Темпи зростання кількості населення не викликають сумніву. Наприклад, розглянемо зміни кількості населення адміністративних центрів округів, так званих «окружних міст». Населення Дніпропетровська зросло на 34,2 % (з 153 321 осіб у 1923 р. до 232 925 у 1926 р.), Запоріжжя на 21,3 % (з 43 886 осіб у 1923 р. до 55 744 у 1926 р.), Одеси на 23 % (з 324 003 до 420 862 осіб) [4, с.4-8]. Хоча чисельність населення деяких міст ще не досягла дореволюційного рівня. Наприклад, населення Запоріжжя у 1926 р. становило 55 744 особи, а у 1917 р. – 58 508 осіб [11, арк.28]. Населення цього міста під час Першої світової війни (на 1 січня 1915 р.) становило 52 025 осіб [12, арк.91].

Але частка українців у складі міського населення зростала вищими темпами, ніж загальна кількість населення. Це, на нашу думку, є свідченням того, що зростання було не тільки кількісним, але і якісним. Тобто кількість українців зростала не тільки завдяки їх припливу ззовні до міст (з сільської місцевості), але й внаслідок змін в національній свідомості, які обумовлювали дерусифікацію українців, асимільованих раніше росіянами.

Аналіз темпів зростання частки українців у населенні міст Півдня показує, що найсуттєвіший приріст відбувся у найбільш русифікованих містах. Наприклад, в Одесі частка українців зросла з 6,6 % у 1923 р. до 17,5 % у 1926 р., тобто у 2,7 раза; частка українців у Дніпропетровську за цей же період зросла з 16 % до

36 %, тобто у 2,3 рази. У менших за чисельністю населення містах збільшення частки українців теж було значним: у Артемівську більше, ніж у два рази (з 21,5 % до 54,9 %); в Сталіно – в чотири рази (з 6,9 % до 26,1 %); в Херсоні – майже в три рази (з 13,5 % до 35,9 %); в Луганську – у два рази (з 21,4 % до 43,4 %) з 1923 по 1926 рр. [4, с.4-8].

Загальні показники національного складу міського населення Півдня України у 1926 р. наведені у таблиці 3.

Таблиця 3.

Національний склад міського населення Півдня України
(за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р.) [підраховано за: 13, табл. VI]

Національності		Степовий економічний район	Дніпров-ський промис-ловий район	Гірничий промис-ловий район	Південь України разом
українці	осіб	349180	228839	344314	922333
	%	32,9	49,3	40,4	38,8
росіяни	осіб	350877	116544	416266	883687
	%	33,1	25,1	48,9	37,2
євреї	осіб	294559	92656	38806	426021
	%	27,7	20	4,6	17,9
інші	осіб	66957	25978	52259	145194
	%	6,3	5,6	6,1	6,1
Всього населення	осіб	1061573	464017	851645	2377235
	%	100	100	100	100

Найбільший відсоток українці у 1926 р. становили серед міського населення Дніпровського промислового району, майже половину – 49,3 %, більше ніж росіяни та євреї разом узяті (45,1 %). У Гірничому промисловому районі українці становили 40,4 % міського населення, на 8 % менше ніж росіяни, значно випереджаючи за кількістю населення євреїв та представників інших національностей. Серед мешканців міст Степового економічного району українці становили третину.

Наступні діаграми (рис. 1 та 2) демонструють динаміку змін чисельності міського населення Півдня України та окремих національностей за переписами населення 1897, 1920, 1923, 1926, 1939 рр.

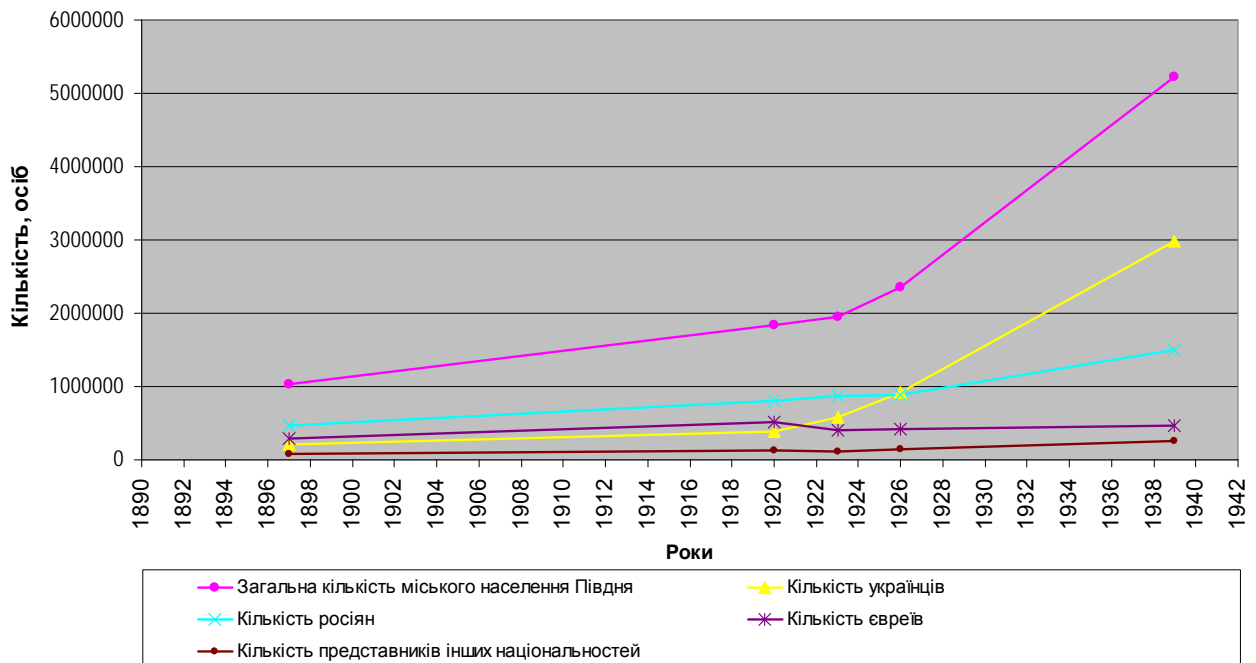

Рис. 1. Динаміка змін чисельності міського населення Півдня України та окремих національностей за даними переписів населення 1897, 1920, 1923, 1926, 1939 рр.

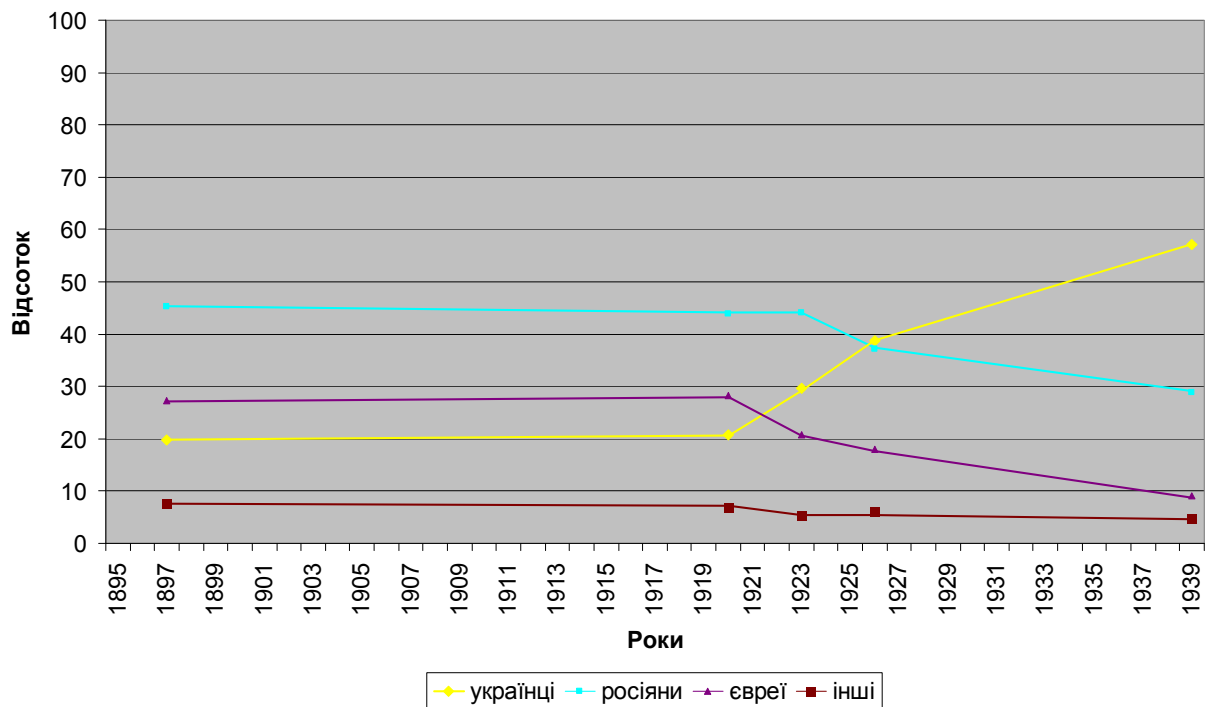

Рис. 2. Динаміка змін частки представників окремих національностей у національному складі міського населення Півдня України за даними переписів населення 1897, 1920, 1923, 1926, 1939 рр.

На рис. 1 проілюстровано зростання загальної чисельності мешканців міст, та зміни в чисельності кожної з національностей, а рис. 2 демонструє як змінювалась частка кожної з національностей у загальній чисельності міського населення. На рис. 1 чітко відзначається наступне: 1) у 1920 р. чисельність українців була найменшою серед трьох найчисельніших національностей; 2) у період між 1921 та 1922 роками кількість українців у містах наздоганяє та перевищує кількість євреїв і стає другою за чисельністю після росіян; 3) у 1926 році кількість українців у містах зрівнюється з кількістю росіян і перебільшує її; 4) зростання українців зберігається і в період індустріалізації. Щоб проілюструвати останній з перелічених фактів ми скористалися результатами перепису 1939 р. [14, с.68-70]. Насамкінець, рис. 2 ілюструє темпи зростання частки українців у загальній кількості населення південноукраїнських міст.

Загалом частка українців серед міського населення Півдня зросла з 29,6 % у 1923 р. до 38,9 % у 1926 р. Тобто темпи її зростання у населенні міст становили 31,4 % за три роки. Все міське населення регіону за цей же час збільшилось тільки на 20,6 %, тобто частка українців зростала у півтора раза швидше, ніж збільшувалась кількість міського населення загалом. Частка українців зросла серед міського населення Півдня: з 17,5 % у 1897 р. до 20,8 % у 1920 р. і до 38,9 % у 1926 р. Темп зростання з 1897 по 1926 рр. становив 122,3 %. Якщо ж порівнювати абсолютні цифри, то тут темпи зростання кількості українців ще більш вражають: у 1923 р. українців, що проживали у міських селищах південного регіону було 582 131 особа, а у 1926 р. 922 253 особи [підраховано за: 4, с.4-17]. Отже, за три роки збільшення абсолютної кількості українців у містах Півдня становило 58,4 %.

Таким чином, 20-ті рр. ХХ ст. в історії міст південного регіону відзначилися докорінною зміною їхнього національного складу. Русифікація що тривала у містах регіону упродовж багатьох десятиліть, була припинена і змінилася процесом українізації міського населення. За якихось шість років що минули з 1920 по 1926 рр. українці з національної меншості, яка за своєю чисельністю більш ніж удвічі поступалася росіянам та майже у півтора раза євреям, перетворилася на національну більшість та зберегла високі темпи зростання своєї присутності у містах, що дозволило їй вже у найближчому майбутньому досягнути абсолютної більшості у містах та зробити їх по справжньому українськими. Згодом з «плавильного котлу» русифікації міста перетворювалися у центри української національної культури. Це було великим кроком на шляху українського націотворення, тому що міста, концентруючи в собі величезний людський, промисловий, науковий та культурний потенціал, відіграють особливу роль у створенні та зміцненні будь-якої держави. Дослідження національного складу міського населення України, що проводилися за радянської доби, пов'язували зростання частки українського населення міст в основному з періодом індустріалізації, пояснюючи це зростання механічним переміщенням української людності, що проживала у сільській місцевості, до міст. Це твердження не є коректним, адже принижує значення тих змін, що відбувалися у 1920-ті рр. в національній свідомості українців. Як показує наше дослідження, зміни у національному складі мали значно глибше підґрунтя та були великою мірою пов'язані із змінами у національній самоідентифікації українців. Отже відбувалися зміни національного обличчя міст Півдня України вже напередодні індустріалізації.

Джерела та література

1. Турченко Г. Вітчизняна регіоналістика і проблеми вивчення історії Південної України / Г. Турченко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – Вип.13. – С. 48-55.
2. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. – Ч.2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009.
3. Статистика Украины. Население Украины по данным переписи 1920 года. Серия «Демография». – Т.1. – Вып.2. – Х. : ЦСУ УСРР, 1923.
4. Миські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1929.
5. Вісті ВУЦВК (Харків). – 1923. – 28 квітня.
6. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. – Т.ХХ. – Ч.4. – М., 1927.
7. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення радянського апарату». Постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Ч.45. – Х., 1923.
8. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000.
9. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А. Смоля. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003.
10. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України». Постанова ВУЦВК від 10 жовтня 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Ч.45. – Х., 1924.
11. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.Р-224. – Оп.2. – Спр.3.
12. ДАЗО. – Ф.Р-2030. – Оп.2. – Спр.185.
13. Всесоюзний перепис людної 17 грудня 1926 р. У 56 т. – М., 1928. – Т.ХІІІ. Відділ І. Народність, рідна мова, вік, грамотність. УСРР. Степ. Дніпрянський підрайон. Гірничопромисловий підрайон. – М., 1929.
14. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М. : Наука, 1992.

Овчаренко Д. В. Украинцы в национальной структуре городов Юга Украины по данным переписей населения 1920-1926 гг.

Автор характеризует национальный состав городского населения Юга Украины по данным переписей населения 1920-х гг. Исследование базируется на материалах Всероссийской переписи населения 1920 г., Всесоюзной городской переписи населения 1923 г. и Всесоюзной переписи населения 1926 г. Освещены изменения в национальной структуре в условиях административно-территориальных реформ в регионе. Проанализированы основные причины роста численности и доли украинцев среди городского населения южнукраинского региона в 1920-е гг.

Ключевые слова: национальный состав населения, Юг Украины, город, перепись населения, административно-территориальное устройство.

Ovcharenko D. V. Ukrainians in the national structure of the cities of Southern Ukraine according to population census of 1920-1926

The author defined national structure of the urban population of South Ukraine on the basis of population censuses in 1920th. First of all the author focused attention on 1920 all-russian population census, 1923 all-union urban population census and 1926 all-union population census. The change in national structure in the conditions of administrative-territorial reforms was widely covered. The main reasons of ukrainian urban population explosion in southukrainian region in 1920th were analyzed.

Key words: national structure, South Ukraine, population census, town, administrative-territorial system.

УДК 94:[321.01:323.11](477/6)“1920/1930”

І. Є. Смирнова

**ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА ДИНАМІКУ ЗМІН
НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ
В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.**

У статті розглядається вплив державної політики в Україні на динаміку змін чисельності населення Донбасу і його національного складу. На основі переписів населення було встановлено збільшення чисельності населення регіону і рівень урбанізації представників різних національних спільнот. Автор дійшов висновку, що одним із важливих факторів росту чисельності населення і збільшення відсотка росіян у його складі була політика індустріалізації, яка проводилася в СРСР у 1930-ті роки. Голод і репресії 1930-х років не мали суттєвого впливу на зміну чисельності населення регіону, яке не скоротилося, на відміну від інших областей України, а навпаки збільшилося.

Ключові слова: державна політика, нація, індустріалізація, репресії.

Україна – поліетнічна держава, до складу якої входять різні за походженням і ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічні спільноти. У сучасних умовах на державу покладено відповідне завдання щодо вироблення та реалізації ефективної політики національного будівництва. Етнічнонаціональна політика має забезпечити національне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, культурно-побутових особливостей, функціонування української мови в різних сферах суспільного життя. Разом з тим, гарантується створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та